

РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ: ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ВЗАЄМОДІЇ

У статті окреслено основні проблеми в площині релігійно-церковного життя періоду Гетьманату Павла Скоропадського. Визначено перспективні напрямки досліджень.

Ключові слова: *Гетьманат, уряд Павла Скоропадського, релігія, церква, православна церква, автокефалія, проблеми, Міністерство ісповідань.*

Непрості процеси релігійно-церковного життя та складність вирішення питань у площині державно-церковних відносин актуалізують вивчення досвіду різних періодів української історії. Особливий інтерес з огляду на своєрідність формування державно-церковних відносин становить період Української держави за гетьманства П. Скоропадського.

Особливість історіографічного дискурсу задекларованої прооблеми, як і в цілому періоду революційних 1917-1920-х років, полягає в масштабності порушених тематичних обрисів дослідниками в нових умовах формування історіографії початкового періоду незалежної України (початок-середина 1990-х рр.). Грунтовне тритомне видання В. Ульяновського та Б. Андрусишина маркувало простір проблеми «Церква в Українській Державі 1917-1920 рр.». У подальшому цю своєрідну модель відтворення становища Церкви в хронологічних межах національно-визвольних змагань у той чи інший спосіб взорували наступники [2; 3; 7; 9; 13; 17 та ін.]. Можливо цим пояснюється нечисельність або невиразність історіографічного доробку, присвяченого державно-церковним відносинам періоду революційних змагань, за подальші роки незалежності. Здебільшого на фоні просторого розлого полотна дослідників розставляються акценти або увиразнюються окремі сюжети щодо тих чи інших проблем. Однак оціночна компонента камертонально звиряється з вердиктом метрів. Водночас попри значний історіографічний доробок, сформований здебільшого в умовах незалежної України, залишається чимало проблем, які потребують подальшого вивчення.

Принагідно зауважимо, що це стосується характеристики практично всіх періодів історії відносин Держави й Церкви в ХХ ст. Йдеться про те, що після активізації й масштабності задекларованих в основному до другої половини 1990-х проблем, наприкінці 1990-х спостерігається своєрідне «зміління тем», або «вписування» досліджень у задану вже парадигму. Певний колорит вносили дослідження регіонального виміру. Початок 2000-х увиразнюється кількісним спадом публікацій

із проблематики відносин Церкви й Держави. Новий сплеск інтересу й зростання історіографічного доробку з характеристиками, відповідними контексту епохи, припадає на 2010-і рр. Хоча, на жаль, для частини досліджень притаманна слабка обізнаність із напрацюваннями попередників.

Метою статті є увиразнення проблемного поля релігійно-церковного життя в умовах Гетьманату (зокрема, ставлення гетьмана П. Скоропадського та його уряду до проблем релігії та Церкви, інституційні процеси в самій Церкві, особливості формування державно-церковних відносин тощо). Схему дослідження вибудовано за багаторівневим принципом, що допомогло структурувати виклад.

Період національно-визвольних змагань характеризувався бурхливим розвитком тогочасної правової, державницької думки, пошуком моделі суспільного розвитку, інтелектуальним аналізом попередньої історії України, її традицій. Проголошення Української Держави неминуче вело до пошуку нової моделі організації влади, а відтак – потреби облаштування релігійно-церковного життя. Україна як самостійна держава ще не мала достатнього досвіду державно-церковних взаємин, а відповідно й комплексних рішень чи підходів щодо співіснування з релігійними організаціями.

На нашу думку, проблемне поле відносин Церкви та уряду Гетьманату умовно можна структурувати щонайменше за такими кількома рівнями:

правовий (закріплення статусу Церкви в державі);

інституційний:

(а) формування відповідних державних структур; (б) інституалізація церковного життя за доби Гетьманату;

морально-ціннісний.

Правовий. На відміну від нерегламентованості релігійно-церковного життя в основних законодавчих актах Української Народної Республіки періоду Центральної Ради, за Української Держави періоду Гетьманату стан правового статусу Церкви закріплювався як спеціальними законодавчими актами, так і окремими положеннями в конституційних актах.

Уже в першому гетьманському «Законі про тимчасовий устрій» від 29 квітня 1918 року другий його розділ називався «Про віру». Юридично Гетьманат визнавав в Україні релігійний плюралізм. «1) Головною в Українській Державі є віра християнська, православна; 2) Всі, які не належать до православної віри громадяни Української Держави, а також всі, хто проживає в межах України, користуються свободним відновленням їх віри і богослужіння по обряду оної» [19, арк. 27а; 16, с 12]. Свободу вибору релігійної ідентичності фактично закріплював і закон «Про громадянство Української Держави» від 2 липня 1918 р. [19, арк. 7-9]. Про це ж ідеться й у законі «Про правне

становище православної церкви в Українській державі” [18, арк. 1].

Вже 2 травня по всіх церквах України був поширений обіжник Міністерства внутрішніх справ про оголошення Грамоти Гетьмана всієї України, в якій П. Скоропадський закликав усіх православних священиків і мирян до єднання в єдину українську національну Церкву задля спільної розбудови української державності. Знаковою подією, яка засвідчувала зміну ставлення української влади до української Церкви стало святкування Великодня 5 травня 1918 року. Цього дня П. Скоропадський, як глава Української держави, отримав церковне благословення на Софійській площі.

Відтак йшлося про правове, законодавче закріплення статусу Церкви в державі. Згадані положення свідчили про прагнення гармонізувати стосунки між світською владою та Церквою.

Інституційний:

а) У нових умовах постало питання розробки та формування державної політики щодо Церкви та релігії. Цікаво, що в першому наказі гетьмана П. Скоропадського “Про склад уряду” від 3 травня 1918 р. Міністерство ісповідань не передбачалося. Лише згідно з окремим спеціальним наказом Гетьмана від 16 травня 1918 р. та на підставі ст. 3-ї Закону про тимчасовий устрій Української держави створювався окремий державний орган, покликаний займатися релігійними питаннями – Міністерство ісповідань при Кабінеті Міністрів Федора Лизогуба.

Попри швидкі темпи формування Міністерства ісповідань і загалом нетривалий час існування, умовно за характером діяльності можна виокремити два періоди (відповідно до зміни кадрового потенціалу (на рівні керівництва) та сутнісним наповненням процесів):

I-й період – 16 травня – 24 жовтня 1918 р. – пов’язаний із діяльністю першого міністра ісповідань Василья Зіньківського – зваженість, толерантність у стосунках із церквою;

II-й період – 24 жовтня – 14 листопада 1918 р. – Міністерство ісповідань очолював Олександр Лотоцький – суперечливість відносин держави й церкви: поряд із наростанням авторитарних тенденцій уряду щодо церкви, спостерігається прагнення встановити толерантні відносини, а також вибудувати генеральну лінію діяльності міністерства на незалежнення та українізацію Православної церкви..

Тобто разом із зміною очільника спостерігається й зміна генерального курсу у ставленні до релігії та церкви.

Структура Міністерства ісповідань мала такий вигляд: департамент загальних справ (канцелярія, бухгалтерія, господарський відділ, інформаційне бюро, реєстратура, архів); департамент у справах Православної церкви (загальний, статистичний, фінансовий відділи); департамент інослав’я та іновір’я (відділи християнських, нехристиянських ісповідань та фінансовий); департамент духовної

освіти (шкільно-педагогічний, фінансовий, видавничий та охорони старовини) [4; 7].

Загалом, Гетьманат зберіг традиційну схему державно-церковних зв'язків, намагаючись водночас, модернізувати конфесію. За відсутності принципового протистояння між Церквою й Державою, все ж спостерігалось прагнення урядом визначати магістральний розвиток цих взаємин. Так, керуючись політичними інтересами, всупереч лінії церковного проводу, уряд накинув функції місцевих виконавчих органів Міністерства ісповідань на духовні консисторії; без погодження з Київським митрополитом затвердив Статут Київської духовної академії; законодавчо реформував систему духовної школи в напрямі, який українська церковна влада оцінила як небажане «обмирщення» [9, с. 127].

Низка складних проблем поставала перед Українською Державою (і насамперед перед Гетьманом) в етноконфесійній площині.

Водночас подальшого вивчення потребує проблема створення спеціальних комітетів на місцях; детальна характеристика діяльності всіх підрозділів Міністерства; кадровий потенціал та траєкторії життєвих шляхів працівників.

(б) Інституційний рівень передбачає також необхідність увиразнення проєсів в самій Церкві, з огляду на розгортання церковно-реформаційного руху в ході революційних подій, Першої світової війни та зовнішньополітичного протистояння УНР, а потім Української Держави з Радянською Росією. Особливість інституалізації Церкви в умовах Гетьманату полягала в тому, що Церква не була відокремлена від держави.

Окрім того, вагомого значення для структуризації релігійно-церковного життя набули події скликання Всеукраїнського православного церковного Собору (початок роботи 7 січня 1918 р.). Дві сесії Всеукраїнського Собору (20 червня-11 липня) та (28 жовтня-17 грудня) яскраво проілюстрували оживлення ідей соборності.

З кінця квітня до середини грудня 1918 р. новий державно-політичний курс полягав у пошуку компромісу між активними реформаційними силами, в авангарді яких йшли прихильники національного відродження та консервативним складом церкви. Реалізація цього компромісу пов'язувалася з продовженням роботи Всеукраїнського церковного Собору. Тому державна влада доклала організаційних і матеріальних зусиль на відновлення його засідань і проведення через Собор своєї ідеологічної лінії. Таким чином, як загальну основу для поєднання протидіючих церковних кіл Гетьманат пропонував ідеї православної державності.

Концепція керівництва Української Держави щодо вирішення церковного питання, яка ґрунтувалася на визнанні видатної ролі церкви в суспільному, державному та національному житті, полягала в

будівництві незалежної від РПЦ канонічної української православної конфесії [9, с. 126-127].

Відомий історик Церкви В. Ульяновський зауважував, що Церква відходила від старої моделі підпорядкування державі, однозначно обравши позицію: не Церква для держави, а держава для Церкви, що, ніби, більше нагадувало західний варіант церковної організації [14, с. 316]. Оцінюючи період Гетьманату, він зазначив: “Державна політика Гетьманського Уряду щодо Церкви врешті була досить чітко відпрацьована концептуально й практично-організаційно, що обмежувало самостійність Церкви як інституції (передусім в акціях державного характеру), але держава не втручалася у власне релігійне життя й виконання основних внутрішніх функцій Церкви” [14, с. 39].

Складними були процеси внутрішньо церковних трансформацій із огляду на необхідність вибудовування взаємин з Московським патріархатом. На часі постало питання організаційного оформлення автокефалії Української церкви. По суті йшлося про складність релігійно-церковного життя з огляду на формування течії прихильників національної церкви та вищої ієрархії православної церкви, орієнтованої на Москву.

По суті, в державно-релігійних питаннях Гетьману доводилося балансувати між двох церковних таборів: Всеукраїнською Православною Церковною Радою, яка відстоювала ідеї “націоналізації церкви” [18, спр.103, арк. 1-1зв.], та вищою ієрархією православної церкви в Україні, що орієнтувалася переважно на Москву.

Морально-ціннісний. Цей спектр проблем пов'язаний із особистісними характеристиками та світоглядними уявленнями гетьмана Павла Скоропадського, його оточення, а також трансформацією морально-ціннісних імперативів суспільства.

За твердженням самого П. Скоропадського, він був глибоко віруючою людиною, «православним християнином» [12, с. 198], водночас дотримувався визнання релігійного плюралізму. Донька Гетьмана згадувала, наприклад, що до греко-католицької церкви її батько “ставився з великою повагою і вважав, що було б страшним нещастям, якби постала яка-небудь боротьба релігійна між православними і греко-католиками” [12, с. 455].

Дотримуючись у церковному питанні ідей федералізму, а відтак доволі упереджено ставлячись до автокефалії Української Церкви на початковому етапі діяльності, спостерігається зміна позиції в ході розвитку подій. П. Скоропадський довго зволікав і не виголошував чіткої позиції щодо української автокефалії. На його думку, саме населення ще не могло визначитися в своїх прагненнях, окрім того, що в Україні не було людей, які б змогли направити її розвиток у правильне річище [12, с. 195-197]. Утім під тиском обставин, укладених внутрішньополітичною кризою Української Держави та

її стосунками з РРФСР, П. Скоропадський змінив своє ставлення як щодо обіцянки не втручатися у справи Церкви, так і щодо надання їй автономії (автокефалії). Саме "...антиукраїнська позиція вищої церковної влади на чолі з митрополитом Антонієм змусила Гетьмана від політики невтручання у внутріцерковні справи..." поступово перейти до твердих вимог щодо проголошення автокефалії та підтримки національно-самостійницьких рухів у середовищі духовенства" [14, с. 11]. Зміну поглядів щодо церковного питання в гетьманському уряді став утілювати в життя міністр ісповідань О. Лотоцький.

Швидкоплинні процеси державотворення спричинили неминучі ідентифікаційні кризи, однією з найскладніших у ціннісному вимірі стала криза релігійної та національно-релігійної ідентичності. Окреслюємо цей простір як перспективний для подальшого дослідження. Так само ретельного вивчення потребує злам подій у трискладовому вимірі «державо-церква-суспільство».

Отже, в умовах Гетьманату йшлося про правове, законодавче закріплення статусу Церкви в державі. Спостерігалось намагання гармонізувати стосунки між світською владою та Церквою. Водночас більшість із понять, систем, принципів політики Гетьманату не були випробувані в реальному житті, а здебільшого лише втілилися у законопроектах, законах, які так і не набули чинності, або лише були започатковані.

Перспективними видаються компаративні дослідження різних періодів українського державотворення в хронологічному діапазоні 1917–1920-х років, вибудовані не за принципом лінійно-хронологічного аналізу, а за предметним полем дослідження. Доречним видаються питання: які об'єктивні чинники зумовили прийняття тих чи інших рішень стосовно віри і Церкви в умовах Гетьманату? Яка кореляція існувала між внутрішньою політикою гетьмана Скоропадського й процесами релігійно-церковного життя? Як корелюють між собою періоди Міністерства ісповідань за різних очільників? Як впливали на характер відносин Церкви й держави П. Скоропадського зовнішні чинники? Варто також порушити питання про особливості трансформаційних процесів через свідомісний рівень суспільства. Адже йдеться про калейдоскопічні зміни ситуації не лише в умовах революції, але й за умов неусталеної й нестабільної державності.

Список використаних джерел:

1. Андрусишин Б. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібник / Богдан Андрусишин. – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
2. Ганзуленко В. П. Українська держава 1917-1920 рр.: проблема вирішення релігійного питання / В.П. Ганзуленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2007. – Вип. XXI. – С.165-167.

3. Горяча М. Релігія в політиці Українських урядів 1917-1920 років (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія) / М. Горяча // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії / За ред. о.Бориса Гудзяка, Ігоря Сkochилися та Олега Турія. – Львів: Інститут Історії Церкви ЛБА, 2001. – Ч. 3. – С. 334-346.

4. Димитрій (Рудюк), ігумен. Відродження Української церкви і національно-визвольні змагання 1917-1921 років (окреслення церковно-державних відносин) / ігумен Димитрій (Рудюк). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrainet.org/History/History009_uk.htm

5. Донцов Д. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – С. 63.

6. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: Документально-наукове видання / Дмитро Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т. II. – 353 с.

7. Дудко О. Олександр Гнатович Лотоцький Якою бути Українській Церкві? / О. Дудко // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.5. – К.: ГАУУ; УДНДІАСД, 1999. – С. 215-219.

8. Зеньковский В., протопресвітер. Пять месяцев у власти (15 мая-19 октября 1918 г.): Воспоминания / протопресвітер Василий Зеньковский; [Публикац. и подготовка текста М. А. Колерова]. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1995. – 240 с.

9. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / Олександр Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.

10. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. – Т. 3: Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К.: Укр. центр духовної культури, 1999. – 560 с.

11. Мазюкевич П. Церковна справа і Національний Союз / П. Мазюкевич // Нова Рада. – 1918. – 7 листопада.

12. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 грудень 1918) / Павло Скоропадський; [Під ред. Я. Пеленського]. – К.; Філадельфія, 1995. – 493 с.

13. Тесля Т. Релігійна політика періоду незалежного існування української держави (1917-1920 рр.) / Т. Тесля // Історія в школі. – 2001. – № 3-4. – С. 49-54.

14. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник / Василь Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.

15. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник / Василь Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.

16. Ульяновський В. Церква в Українській гетьманській державі: попередні нотатки та документи / В. Ульяновський, Б. Андрусишин // Останній гетьман: Ювіл. зб. пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945 / Центр суспільних досліджень ім. В. Липинського; Інститут української археографії АН України. – К.: Академпрес, 1993. – С. 5-17.

17. Цапко О. М. Українська православна церква як суб'єкт державно-політичних відносин у період гетьманату П. Скоропадського / О. М. Цапко // Політологічний вісник. – 2012. – Вип. 67. – С. 304-313.

18. Центральний державний архів органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 1071. – Оп 1. – Спр. 69.

19. ЦДАВО України. – Ф. 2537. – Оп 1. – Спр. 42.

Киридон А.Н. Религиозно-церковная жизнь в период Гетманата: проблемное поле взаимодействия

В статье раскрыты основные проблемы в сфере религиозно-церковной жизни Гетманата Павла Скоропадского. Определены перспективные направления исследований.

Ключевые слова: Гетманат, правительство Павла Скоропадского, религия, церковь, православная церковь, автокефалия, проблемы, Министерство исповеданий.

Kyrydon A. Religious and church life in the period of Getmanat: the problem field of interaction

The main problems in the sphere of religious and church life in the period of Hetmanat are analyzed in this article. The perspective directions of researches are defined.

Keywords: Hetmanat, Pavlo Skoropadskyi's government, religion, Church, Orthodox Church, autocephaly, problems, Ministry of Confession.